

ПСИХОЛОГІЯ. СОЦІАЛЬНА ПЕДАГОГІКА. РОБОТА З ОБДАРОВАНИМИ ДІТЬМИ

УДК 159.955.4:37.013

Наталія СИДОРЧУК,
кандидат педагогічних наук,
асистент кафедри іноземних мов
Національного університету водного господарства
та природокористування

Ірина ОГОРОДНІЙЧУК,
кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри філософії, політології,
психології та права
Одеської державної академії будівництва
та архітектури

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ФЕНОМЕНА «РЕФЛЕКСІЯ»

У статті здійснено теоретичний аналіз феномена «рефлексія». Розглянуто сутність, сучасні підходи, проблеми та процеси рефлексивної діяльності із філософських, соціально-психологічних та педагогічних позицій.

Ключові слова: рефлексія, рефлексивна діяльність, рефлексивне мислення, рефлексивні процеси.

В статті осуществлен теоретический анализ феномена «рефлексия». Рассмотрены сущность, современные подходы, проблемы и процессы рефлексивной деятельности с философских, социально-психологических и педагогических позиций.

Ключевые слова: рефлексия, рефлексивная деятельность, рефлексивное мышление, рефлексивные процессы.

The article deals with theoretical analysis of the phenomenon of «reflexion». The essence, modern approaches, problems and processes of reflexive activity from philosophical, socio-psychological and pedagogical positions are reviewed.

Key words: reflexion, reflexive activity, reflexive mentality, reflexive processes.

Постановка проблеми. Увага представників різних галузей наукового знання до поняття «рефлексія» зумовлена актуалізацією потреб особистісного розвитку та самопізнання, а передумови дослідження рефлексивної культури майбутніх фахівців, що склалися в сучасній філософській і психолого-педагогічній науці, засвідчують поліаспектність у визначенні змістової семантики означеного феномена.

Поняття «рефлексія», межі якого істотно розширилися в сучасному вимірі, відзначається багатоміковою історією, оскільки зародження уявлень про рефлексію сягають ще епохи Античності. Це зумовлює необхідність звернення до історико-філософських, психологічних та педагогічних джерел.

Аналіз наукових досліджень і публікацій. Звернення до проблематики рефлексії визначається сучасними загальнонауковими передумовами та потребами практики. Теоретичним та практичним аналізом феномена «рефлексія» займалися такі науковці, як Г. Бізяєва, І. Бех, А. Карпов, М. Савчин, І. Семенов, С. Степанов, Г. Щедровицький, С. Литвиненко та ін.

Мета статті – здійснити теоретичний аналіз феномена «рефлексія».

Виклад основного матеріалу. Виникнення уявлень та розвиток ідей про рефлексію походить із філософської традиції періоду Античності. Початкове філософське розуміння рефлексії зводилося до процесів інтроспективного аналізу за внутрішньою психічною реальністю. Зазначимо, що у світоглядному розумінні того часу значущою фігурою виступав Космос, саме тому давньогрецькі філософи (Сократ, Платон, Аристотель та ін.) вбачали призначення рефлексії, що поставала як єдиний універсум та джерело пізнання, в спогляданні самого себе та самопізнанні [11]. В історичній ретроспективі звернення до інтроспекції виявилось методом вивчення властивостей і законів свідомості у процесі рефлексивного спостереження.

Проблема рефлексії набула потужного розвитку у зв'язку з посиленням уваги до природи людини в епоху Відродження (Ф. Петрарка, М. Кузанський та ін.).

Філософи доби Просвітництва (К. Гельвецій, Т. Гоббс, Д. Дідро, І. Ламетрі, Д. Локк, Д. Юм та ін.) зосереджувалися на вивченні рефлексивної свідомості людини. У працях учених того часу трактування поняття значно розширилось у зв'язку з проблемою обґрунтування джерела знань про людину, вивчення розумових процесів та спостереження за діяльністю «душі» [12]. У роботах Дж. Локка та Г. Лейбніца поняття «рефлексія» наблизилося до відображення самосвідомості й набуло психологічного змісту. Філософські джерела свідчать, що до наукового обігу це поняття було введене Р. Декартом, який пов'язав свідомість із рефлексією, а рефлексію – зі здатністю індивіда до зосередження на своїх думках та абстрагування від усього зовнішнього, тілесного [5, с. 171]. Предмет рефлексії та процес її розвитку відтепер розглядався в просторі явищ самосвідомості, інтроспективного вивчення властивостей і механізмів свідомості особистості.

Істотний розвиток отримали уявлення про рефлексію в німецькій класичній філософії (початок XVIII – середина XIX ст.) у розгляді гносеологічних проблем. У філософських доробках І. Канта рефлексія набула гносеологічної форми і була представлена як форма пізнання. Відповідно до міркувань філософа, рефлексія постала як психічний акт, зосередження свідомості на самому собі, засіб і форма пізнання. У працях І. Фіхте та Г. Гегеля підкреслювалися динамічність і процесуальність рефлексії, можливість виходу за межі безпосереднього сприймання. У цей період рефлексію почали розглядати з позицій наукового аналізу власних засобів пізнання (особливий вид теоретичної ретроспекції). Подальші дослідження спрямувалися на диференціацію предмета та процесу рефлексії, їх опис із різних методологічних позицій, що відобразилося у філософських доробках Західної Європи XIX–XX ст. (Е. Гуссерль, А. Шопенгауер та ін.) [1].

Відзначимо, що досить яскраво та докладно рефлексивний підхід означився у російської філософії XIX – XX століть (М. Бердяєв, М. Рубінштейн, В. Соловйов, П. Флоренський, П. Чаадаєв та ін.). Проблематика рефлексії знайшла своє відображення також і в українській філософії (Г. Сковорода, П. Юркевич). Зокрема, дослідники наголошували, що людина – найголовніша для пізнання істота, а істина виявляється через внутрішні осягнення. Виходячи з цього, пізнання світу слід починати не із зовнішнього світу, а із самого себе [10].

У сучасній філософії проблема рефлексії досліджується не лише в онтологічному та гносеологічному аспектах, а й в аксіологічному, в руслі проблематики свідомості та діяльності, що відображено в дослідженнях рефлексії як загальної категорії в різних галузях філософського знання: герменевтиці, семіотиці, синергетиці, акмеології (М. Бахтін, Е. Ільєнков, І. Ладенко, В. Лекторський, М. Мамардашвілі, В. Розін, О. Спіркін, Г. Щедровицький та ін.). Із позиції основ побудови методології науки, рефлексія постає не лише в об'єктивному вимірі, що фактично презентує сукупне наукове знання, а й у суб'єктивному, тобто розглядається в руслі набуття особистістю індивідуального досвіду. Таким чином, рефлексія виступає одночасно як форма існування філософського знання, метод його отримання, так і засіб взаємодії з різними галузями знань.

Фундаментальні філософсько-методологічні дослідження стали передумовами глибокого та різнобічного теоретико-експериментального вивчення рефлексії в сучасній психології. Започатковане в радянській психологічній науці у 20–30-ті роки XX ст. (Л. Виготський, С. Рубінштейн та ін.), вивчення рефлексії як важливого компонента самосвідомості відбувалося з позиції теорії психічного розвитку. У 60-х роках розроблялася методологія організації мислення в межах теорії діяльності з урахуванням таких аспектів рефлексії, як процесу та особливої структури діяльності, а також принципів розгортання схем діяльності. Вагомим здобутком групи дослідників (В. Лефевр, М. Мамардашвілі, Г. Щедровицький, П. Щедровицький та ін.) постало розуміння рефлексії через категорію «зміна позиції» або «рефлексивний вихід». У зв'язку з цим науковці визнали вихідним моментом щодо прояву рефлексії у конкретних ситуаціях – неможливість здійснення діяльності відповідно до чинних норм, труднощів та невдач у діяльності, невідповідність результатів до визначеної мети та ін., що детермінували розрив між компонентами діяльності, її гальмування та стимулювали включення механізмів усвідомлення процесів і результату діяльності.

Як бачимо, в основу рефлексивних процесів покладено операції співставлення отриманих результатів із передбачуваними, що зумовлювало залучення механізмів психічної регуляції та забезпечувало коригування й удосконалення діяльності та, водночас, розвиток особистісних якостей суб'єкта діяльності. На різних рівнях пізнання відбувається рефлексія над предметним знанням. У таких випадках предметом рефлексії постають психічні акти або стани, що проводжують діяльність або виникають як її результат. У процесі рефлексії над способами формування уявлень – предметом рефлексії – постають уявлення про предмети та вираження їх у вигляді символів, знаків, схем тощо. Таким чином, вищим рівнем рефлексії постає сам процес рефлексії.

Із середини 80-х років XX століття розширилося поле досліджень рефлексії у поєднанні із міждисциплінарним синтезом результатів теоретичних та емпіричних досліджень у межах системного й діяльнісного підходу до вивчення людини. Із позицій суб'єктно-діяльнісного підходу (І. Бех, Д. Леонтьєв, Ю. Орлов, С. Рубінштейн, В. Слободчиков, Г. Щедровицький та ін.), рефлексія визнана провідним засобом розвитку суб'єктності, унікальності та неповторності особистості. Наголосимо на особливій практичній цінності розробки в межах таких досліджень ігрового підходу й упровадження організаційно-діяльнісних ігор, що зумовило перехід від теоретичного вивчення проблеми рефлексії до прикладного аспекту.

У сучасних філософських джерелах рефлексія визначається як: процес осмислення чогось за допомогою вивчення і порівняння [1]; принцип людського мислення, що спрямовує його на предметний розгляд самого знання, критичний аналіз його змісту і методів пізнання; діяльність самопізнання, що розкриває внутрішню структуру і специфіку духовного світу людини; набута свідомістю здатність зосереджуватися на діяльності самопізнання, що розкриває внутрішню структуру і специфіку духовного світу людини; набута свідомістю здатність зосереджуватися на собі й оволодівати собою як предметом, що характеризується своєю специфічною стійкістю і своїм специфічним значенням – здатністю не лише щось пізнавати, а пізнавати самого себе;

не лише знати, а й знати, що знаєш; принцип людського мислення, який спрямовує його на осмислення й усвідомлення власних форм і передумов [13, с. 226].

Із філософських позицій розрізняють три види рефлексії: елементарна (рефлексія вчинків), наукова (рефлексія методів отримання наукового знання), філософське осмислення граничних відношень мислення і буття зокрема й людської культури в цілому.

Сутність феномена рефлексії розкривається на засадах діяльного та системного підходів як психологічного механізму, що забезпечує функціонування внутрішнього плану предметної діяльності (мислення, пам'ять, сприймання, прогноз, контроль тощо), а також системи, що саморегулюється і охоплює такі складові діяльності, як: зіставлення умов і цілей; виявлення наявних у ситуації та досвіді суб'єкта засобів перетворення об'єкта праці; визначення їх достатності (або недостатності) для досягнення мети; вироблення поетапної стратегії і тактики; врахування та обробка зворотної інформації, що свідчить про міру адекватності цілям кожного етапу розв'язання професійного завдання.

Рефлексія виявляється шляхом відсторонення від досвіду та вихід за межі здійснюваних дій (рефлексивна зупинка дій та процесів, споглядання ситуації і самого себе) до наступної регуляції діяльності. Рефлексивний вихід як певний мисленнєвий вихід за межі конкретної ситуації необхідний для подолання труднощів у діяльності та знаходження способів адекватної її побудови. Такий вихід відбувається завдяки постановці запитань стосовно будови будь-яких структур індивідуального досвіду та процесу їх функціонування; ідентифікації з іншим суб'єктом діяльності. Рефлексивна позиція як певний кут, погляд на ситуацію, вибір якої визначається її потенційною корисністю щодо цієї ситуації. Отже, кожна позиція створює свій спосіб «бачення» ситуації і ставлення до неї. Своєрідність поєднання та взаємозв'язки дій, що забезпечують рефлексивний вихід, утворюють індивідуальні рефлексивні (метакогнітивні) стратегії як засади саморегуляції.

Характеризуючи природу рефлексії, В. Розін вказує на те, що рефлексивна діяльність спрямовується на подолання «ситуацій розриву», розв'язання завдань, для яких не спрацюють традиційні способи і засоби [9]. Згідно з поглядами К. Вазіної, вияв рефлексії відбувається у так званій нормальній подвійності свідомості, коли індивід у ставленні до себе виступає одночасно як об'єктом (Я – виконавець), так і суб'єктом (Я – контролер) рефлексії, який регулює власні дії і вчинки [8].

До повноти вивчення рефлексивної діяльності як загального феномена, якому властиві діяльнісні характеристики (цілеспрямованість, предметність, осмисленість, перетворювальний характер і взаємозв'язок усіх її структурних компонентів), звертались у психологічних пошуках чимало науковців (І. Бех, Т. Бондаренко, Ю. Кулюткін, А. Карпов, І. Семенов, С. Степанов та ін.). Із позиції А. Карпова, рефлексивність виступає як метаздібність, що виконує регулятивну функцію для всієї системи, проте належить до когнітивної підструктури психіки. Зважаючи на це, вчений розглядає рефлексію і як найвищий за ступенем інтегрованості процес, і як спосіб і механізм виходу системи психіки за власні межі, що детермінує пластичність й адаптивність особистості.

Таким чином, автор визнає рефлексію як синтетичну психічну реальність, що водночас є процесом, властивістю і станом [7, с. 84-88].

У сучасних дослідженнях продовжуються наукові пошуки з позицій різних теорій, які висвітлюють розмаїття явищ та видів рефлексії. Спрямованість рефлексії на розвиток самосвідомості, осмислення й орієнтацію дій суб'єкта відображає інтелектуальна рефлексія; самопізнання, самоаналіз внутрішніх психічних актів, цілісного «Я» відбувається завдяки особистісній рефлексії; осмислення та аналіз людиною особистості й діяльності партнерів у спільній діяльності та спілкуванні, взаємодображення суб'єктів утілює міжособистісна рефлексія. Зазначимо, що види рефлексії поділяються за спрямованістю: інтелектуальна (інтелектуальні акти, пізнавальні стратегії, предметні дії); особистісна (емоційні стани, цінності, переконання, мотиви, наміри, образ «Я» тощо (А. Карпов, І. Семенов, С. Степанов); за тимчасовою орієнтацією досвіду: ситуативна (теперішнє), ретроспективна (минуле) і перспективна (майбутнє) види рефлексії [8, с. 187].

Класифікація рефлексії за ознакою усвідомленості й характером управління розглянута в дослідженні Т. Бондаренко, яка виокремлює такі її види: неусвідомлену, усвідомлену та рефлексію управління. Неусвідомлена рефлексія виникає у ході діяльності з появою запитань «Що я роблю?» та «Як саме дію?» й співвіднесення результатів діяльності з власним досвідом, а також пошуком адекватних способів і засобів для вираження осмисленого. Виходячи з цього, відсторонюючись та спостерігаючи за власною діяльністю, суб'єкт входить у рефлексивну позицію. Інший вид рефлексії відрізняється за характером управління, коли суб'єкт починає усвідомлювати власну рефлексивну діяльність. Оволодіння рефлексією третього виду дозволяє досягти більш високого рівня рефлексивної діяльності й бачення ситуації, тобто «рефлексією управління ситуацією» [4, с. 43].

Характеризуючи рефлексію із соціально-психологічних позицій, О. Бодальов виокремлює такі її види: соціально-перцептивна рефлексія, спрямована на переосмислення та повторну перевірку суб'єктом власних уявлень і понять про людину, яку пізнають; особистісна рефлексія власного спілкування з іншими людьми та особистісних якостей, що виявляються у спілкуванні з іншими (власне самопізнання); комунікативна рефлексія, що полягає в уявленні суб'єкта про те, як інші суб'єкти сприймають, оцінюють і ставляться до нього; метарефлексія, тобто уявлення про те, що думають про себе люди, які пізнаються [3].

Звертаючись до функціональної характеристики рефлексії, М. Карнелович відзначає, що здатність до рефлексії забезпечує індивіду можливість інтегрувати в собі функцію суб'єкта поведінки та функцію об'єкта управління. Можливість такої інтеграції нерозривно пов'язана зі здатністю індивіда до відображення у власній свідомості своїх актуальних та потенційних можливостей, ступеня адекватності й ефективності їх реалізації; усвідомлення взаємодії з іншими людьми на суб'єктному рівні [6, с. 5].

До найважливіших якостей людини, яка володіє рефлексивним мисленням, віднесено: готовність до планування (вміння стримувати імпульсивність і складати план своїх дій); гнучкість (відсутність ригідності та догматизму в мисленні,

готовність до розгляду нових варіантів, прагнення пояснити труднощі, змінювати свій погляд, переглядати очевидне); наполегливість (готовність братися за вирішення завдань, які вимагають додаткових зусиль, напруження розуму); готовність виправляти свої помилки (вміння вчитися на своїх та чужих помилках, а також бути відкритим до критичних зауважень); спостереження за власними розумовими діями у просуванні до мети, тобто, по суті, рефлексивний самоконтроль); пошук компромісних рішень (володіння добре розвиненими комунікативними навичками для пошуку й реалізації своїх ідей та рішень); позитивна настанова на рефлексивне мислення (активне прагнення навчитися мислити критично та рефлексивно).

Зазначимо, що вченими доведено зв'язки творчої діяльності з рефлексією (В. Давидов, Я. Пономарьов, І. Семенов та ін.), оскільки рефлексія містить як критичне, так і евристичне мислення та виступає джерелом нового знання. Рефлексивний рівень самосвідомості обіймає самоаналіз, самооцінку і самоконтроль кінцевих результатів творчої діяльності з метою корекції та самовдосконалення цієї діяльності (М. Алексєєв, Ю. Кулоткін, Г. Сухобська та ін.).

У психолого-педагогічному вивченні акумулювалася вся повнота й різноплановість рефлексії, що відобразилось у багатстві тлумачень, зокрема: засіб наукового пізнання, метод дослідження науки, інтеграції досліджень (Л. Дьоміна); структурний компонент людської діяльності з метою її вдосконалення й перебудови (Л. Виготський, В. Давидов, А. Зак, Д. Ельконін, О. Леонтьєв та ін.); самосвідомість людини, осмислення нею власних дій і вчинків, внутрішніх психічних актів і станів (С. Рубінштейн, В. Селівєстров та ін.); структурний компонент самооцінки, самоконтролю результатів діяльності (Д. Ануфрієва); форма активного особистісного переосмислення та механізму саморозвитку особистості, що забезпечує успішне здійснення діяльності (І. Семенов, С. Степанов); механізм самопізнання та саморегуляції (І. Бех, Н. Гуткіна, І. Кон, Г. Ліпкіна, С. Максименко, А. Фурман та ін.), передумова усвідомленої зміни себе, своєї свідомості, поведінки і діяльності (Б. Вульффов та ін.); специфічна форма теоретичної діяльності, спрямована на осмислення й аналіз власних дій (Є. Ісаєв, М. Єрмоленко, В. Мижериков, В. Слободчиков та ін.); детермінанта творчого розвитку особистості (В. Моляко, Я. Пономарьов, А. Шумілін та ін.); компонент мислення, орієнтований на усвідомлення себе в системі пізнавальної діяльності та міжособистісної комунікації (Г. Андрєєва, О. Бодальов, А. Коваленко, Л. Петровська, А. Реан, В. Столін, Г. Сухобська та ін.); головний елемент у системі діяльності, що виконує складну функцію саморегуляції людини у світі (К. Вазіна та ін.). Водночас А. Карпов вказує на те, що у вивченні рефлексії спостерігається широта й розмаїття підходів, невизначеність понятійного апарату й місця в системі наукових понять, недостатня розробленість методичних аспектів проблеми рефлексії [8].

Висновки. Узагальнення теоретичних позицій щодо розгляду феномена рефлексії дозволяє стверджувати, що реалізація діяльнісної орієнтації у психології призвела до розширення дефініції та поля досліджень рефлексії шляхом: усвідомлення основ та засобів діяльності; виходу в зовнішню позицію одного суб'єкта діяльності стосовно діяльності іншого суб'єкта; акту встановлення відношень

між діяльностями або їх структурними утвореннями – діями, засобами, цілями. Виявлені положення про природу феномена рефлексії виступили теоретичними засадами щодо розуміння її особливостей у процесі навчання, професійної діяльності та підготовки до її здійснення. Відбулося не лише проникнення феномена рефлексії у предметне поле психолого-педагогічних досліджень, а й розвиток напрямів рефлексивної педагогіки та психології, які актуалізувалися у процесі реалізації гуманістичного й компетентного підходів до освіти, оскільки за допомогою рефлексії розкривається глибокий потенціал діяльності фахівців і досягається самостійне знаходження нових норм діяльності й формування особистісних смислів.

Отже, здійснений аналіз засвідчив, що дослідження особливостей, змісту та структури, можливостей і напрямів розвитку рефлексії відбувається на теоретичному, методичному та прикладному рівнях. У загальному вигляді рефлексія постає як здатність особистості до самоаналізу й самооцінки, осмислення й переосмислення власної діяльності та відносин із предметно-соціальним довкіллям.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Філософський енциклопедичний словник / [ред. кол. : В. І. Шинкарук, Є. К. Бистрицький, М. О. Булатов та ін.] – К. : Абрикос, 2002. – 392 с.
2. Щедровицький Г. П. Схема мислєдіяльності – системно-структурна будова, значення і зміст / Г. П. Щедровицький // Психологія і суспільство. – 2005. – № 4. – С. 29–39.
3. Бодалев А. А. Личность и общение / А. А. Бодалев. – М. : Международная педагогическая академия, 1995. – 320 с.
4. Бондаренко Т. А. Педагогические условия развития рефлексивной культуры у студентов : дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.08. / Т. А. Бондаренко. – Челябинск, 1999. – 191 с.
5. Гарнцев М. А. Проблема самосознания в западноевропейской философии / М. А. Гарнцев. – М. : Изд-во МГУ, 1987. – 215 с.
6. Карнелович М. М. Рефлексия учителей на этапе послевузовского образования : пособие / М. М. Карнелович. – Гродно : ГрГУ, 2009. – 67 с.
7. Карпов А. В. Психология рефлексивных механизмов деятельности / А. В. Карпов. – М. : Ин-т психологии РАН, 2005. – 424 с.
8. Карпов А. В. Рефлексивность как психическое свойство и методика ее диагностики / А. В. Карпов // Психологический журнал. – 2003. – Т. 24. – № 5. – С. 45–57.
9. Розин В. М. Психология и культурное развитие человека / В. М. Розин. – М., 1993. – 204 с.
10. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. Человек и мир / С. Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2003. – 512 с.
11. Слостенин В. А. Педагогика: инновационная деятельность / В. А. Слостенин, Л. С. Подымова. – М. : Магистр, 1997. – 224 с.
12. Татенко В. А. Психология в субъектном измерении / В. А. Татенко. – К. : Просвіта, 1996. – 404 с.
13. Філософський енциклопедичний словарь. – М. : ИНФРА – М., 2000. – 576 с.

Дата надходження до редакції: 07.02.2018 р.